

Het strafrecht als optimum remedium bij de handhaving van milieucriminaliteit

Een interdisciplinair onderzoek naar de gehanteerde criteria bij de keuze van een handhavingstelsel voor de aanpak van zware milieucriminaliteit

Chanym Alekperova
Afstudeerscriptie Master Rechtsgeleerdheid (Strafrecht)

15 mei 2023

Begeleider: mr. dr. S.S. Buisman
Tweede lezer: mr. T.J. van der Rijst

Samenvatting

Met onderhavig onderzoek zijn de gehanteerde criteria bij de keuze van een handhavingstelsel bij de aanpak van zware milieucriminaliteit in kaart gebracht en geanalyseerd. Allereerst om beter inzicht te krijgen in de (wisselwerking tussen de) strafrechtelijke, de bestuursrechtelijke en de civielrechtelijke procedure bij de handhaving van milieucriminaliteit. Aan de hand van de analyse van de geïdentificeerde criteria en de onderzoeksresultaten is voorts gekeken welke van de criteria (ir)relevant en noodzakelijk zijn in een normatief beoordelingskader om tot optimale handhaving van zware milieucriminaliteit te komen. De inzet van het strafrecht als optimum remedium stond hierbij centraal. Daarnaast is ook aandacht besteed aan een betekenisvolle afdoening voor slachtoffer en maatschappij, het privaatrecht als aanvulling op de publieke handhaving (hybride rechtspleging), rechtswaarborgen van verdachten en de wisselwerking tussen de verschillende rechtsgebieden. Met (de resultaten van) dit onderzoek wordt tot slot beoogd bij te dragen aan de ontwikkeling van een sluitend normatief beoordelingskader.

INHOUD

1. Inleiding

- 1.1 Aanleiding
- 1.2 Onderzoeksvragen
- 1.3 Methodologie en structuur

2. Milieucriminaliteit en het huidige stelsel van toezicht en handhaving

- 2.1 Inleiding
- 2.2 Zware milieucriminaliteit: een conceptualisering
- 2.3 Van ultimum remedium naar optimum remedium
- 2.4 Civielrechtelijke aansprakelijkheid
 - 2.4.1 Inleiding
 - 2.4.2 Aansprakelijkheid uit overeenkomst
 - 2.4.3 Aansprakelijkheid uit onrechtmatige daad
 - 2.4.3.1 Inbreuk op een recht
 - 2.4.3.2 Een doen of nalaten in strijd met een wettelijke plicht
 - 2.4.3.3 Een doen of nalaten in strijd met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt
- 2.5 Bestuursrechtelijke handhaving
 - 2.5.1 Inleiding
 - 2.5.2 Toezicht en handhaving
 - 2.5.3 De Omgevingswet
 - 2.5.3.1 Vergunningverlening, toezicht en handhaving (VTH)
- 2.6 Milieustrafrecht
 - 2.6.1 Inleiding
 - 2.6.2 Wet op de Economische Delicten (WED)
 - 2.6.3 Strafrechtelijk vangnet in de Omgevingswet
- 2.7 Samenloop en cumulatie van sancties in het straf- en bestuursrecht
 - 2.7.1 Ne bis in idem
 - 2.7.2 Una via

2.8 Tussenconclusie

3. De gehanteerde criteria bij de keuze van een handhavingstelsel

- 3.1 Inleiding
- 3.2 Methodologische verantwoording
 - 3.2.1 Dataverzamelmethode
 - 3.2.2 Dataselectiemethode en kenmerken
 - 3.2.3 Data-analysemethode (codering)
- 3.3 Uitwerking onderzoeksresultaten: Publiek- of privaatrecht
 - 3.3.1 Publiek-/ privaatrecht
- 3.4 Uitwerking onderzoeksresultaten: Bestuurs- of strafrecht
 - 3.3.2 Delict gerelateerde criteria
 - 3.3.3 Rechtsgebied gerelateerde criteria
 - 3.3.4 Dader gerelateerde criteria
 - 3.3.5 Slachtoffer gerelateerde criteria
 - 3.3.6 Maatschappij gerelateerde criteria
- 3.5 Tussenconclusie

4. Analyse en conclusie

- 4.1 Maatstaf voor vergelijking: optimale handhaving
- 4.2 Analyse en aanbevelingen
 - 4.2.1 Privaat-publiekrechtelijk afwegingskader
 - 4.2.2 Strafrecht als optimum remedium
 - 4.2.3 Belangen slachtoffer en maatschappij
 - 4.2.4 Algemene rechtsbeginselen
 - 4.2.5 Rechtswaarborgen verdachte
- 4.3 Eindconclusie

Bijlage 1 Codeerschema

Bijlage 2 Codetabel en -grafieken

Bijlage 3 Geraadpleegde data

Aangehaalde literatuur

Aangehaalde jurisprudentie

Aangehaalde wet- en regelgeving

1. INLEIDING

1.1 Aanleiding

Het klimaat is tegenwoordig een onmisbaar onderwerp. Onze invloed op het klimaat als mens is sinds de industriële revolutie toegenomen.¹ Door uitstoot van broeikasgassen als CO₂ en methaan, wordt warmte vastgehouden in de atmosfeer waardoor de temperatuur op aarde stijgt en het klimaat verandert.² De toename van CO₂ ontstaat onder meer door het gebruik van fossiele brandstoffen als energiebron en de uitstoot van methaan door veeteelt.³ De klimaatverandering heeft een grote impact op de (gezondheid van) de mens, natuur en het milieu. De stijging van de gemiddelde temperatuur leidt onder andere tot extreme weersomstandigheden, een stijgende zeespiegel, veranderingen in de leefgebieden van dieren en planten en zelfs tot uitsterving van dieren en plantensoorten. Nederland ligt bovendien voor een groot deel onder de zeespiegel waardoor er een groter risico bestaat op overstromingen.⁴ Verdere opwarming dient dus te worden beperkt. Als samenleving worden we gelukkig steeds meer bewust van de noodzaak tot het beschermen van de aarde. Zo probeert de overheid met het Klimaatbeleid Nederland te beschermen tegen de gevolgen van de klimaatverandering (zogenoemde klimaatadaptie).⁵ Zij neemt hiertoe zowel nationaal als internationaal verschillende maatregelen.⁶ Daarnaast wordt geprobeerd om verdere opwarming van de aarde tegen te gaan door de uitstoot van broeikasgassen te verminderen en over te stappen naar een duurzame economie (c.q. klimaatmitigatie).⁷ Denk bijvoorbeeld aan de energietransitie van de gebouwde omgeving, die onderdeel is van het Klimaatbeleid.⁸ Voorts stelt de Klimaatwet vast met hoeveel procent de CO₂-uitstoot moet verminderen, hiertoe is tevens een klimaatakkoord gesloten waaruit volgt dat Nederland in 2030 49% procent minder CO₂-uitstoot moet hebben ten opzichte van 1990. Het Kabinet Rutte IV streeft naar een 'klimaatneutraal Nederland' in 2050. Om dit te bewerkstelligen heeft zij het doel om in 2030 minstens 49% minder CO₂ uit te stoten zelfs aangescherpt naar 55%.⁹ Tot slot streeft Nederland naar negatieve emissies van broeikasgassen vanaf 2050.¹⁰

In tegenstelling tot de klimaatproblematiek, is de aandacht voor de aanpak van zware milieucriminaliteit slechts recent toegenomen als gevolg van maatschappelijke onrust.¹¹ De maatschappelijke onrust is ontstaan door zaken met grote media-aandacht, zoals het strafrechtelijk onderzoek naar Tata Staal, Harsco Metals en DuPont.¹² Het ging bij deze zaken om het opzettelijk

¹ Stocker et. al, Climate Change 2013, p. 15.; 'Klimaatverandering en gevolgen', *Rijksoverheid*, www.rijksoverheid.nl (zoek op *klimaatverandering*); UNFCCC 1992.

² Stocker et. al, Climate Change 2013, p. 11.

³ Fossiele brandstoffen zijn steenkool, aardolie en aardgas, zie: 'Klimaatverandering en gevolgen', *Rijksoverheid*, www.rijksoverheid.nl (zoek op *klimaatverandering*).

⁴ Idem.

⁵ 'Nederland voorbereiden op gevolgen klimaatverandering', *Rijksoverheid*, www.rijksoverheid.nl (zoek op *klimaatadaptie*).

⁶ Bijvoorbeeld het verstevigen van dijken en verbreden van rivieren, maar zie ook het Nationaal Deltaprogramma 2022; UNFCCC 1992; Het Kyoto-Protocol 1997; Het Klimaatop in Parijs: de Conference of Parties (COP21).

⁷ 'Klimaatbeleid', *Rijksoverheid*, www.rijksoverheid.nl (zoek op *klimaatbeleid*).

⁸ *Kamerstukken II 2020/21 30196*, nr. 763.

⁹ *Coalitieakkoord 2021-2025; Kamerstukken II 2018/19*, 32813 nr. 342.

¹⁰ *Kamerstukken II 2022/23*, 36 169, nr. 19; 'De Nederlandse Klimaatwet bevat laatste doel uit Europese klimaatwet: na 2050 streeft Nederland naar negatieve emissies van broeikasgassen', *Stibbe N.V.*, Stibbeblog.nl (zoek op negatieve emissies).

¹¹ Zie o.a.: *Dreigingsbeeld Milieucriminaliteit 2021*; *Programma Tata Steel 2020-2050*; Van Zanden & Neve, *TBS&H 2016/4*, p. 217-226.

¹² 'Openbaar Ministerie start strafrechtelijk onderzoek Tata Steel en Harsco Metals', *Openbaar Ministerie* 2 februari 2022, www.om.nl/actueel/nieuws (zoek op *Tata Steel*); 'Inschatting gezondheidsrisico's grafietregen Wijk aan Zee', *RIVM* 3 juni 2019, www.rivm.nl/documenten (zoek op *grafietregen en gezondheid*); Van Gestel, *Trouw* 2021; Heyblom, *Het Parool* 2022

en wederrechtelijk in de bodem, lucht of oppervlaktewater brengen van gevaarlijke stoffen. Milieucriminaliteit is vaak onzichtbaar en niet direct voelbaar waardoor de maatschappelijke noodzaak tot ingrijpen ontbreekt.¹³ Dit heeft te maken met het feit dat er, anders dan bij commune delicten, vaak geen sprake is van een aanwijsbaar slachtoffer.¹⁴ De politie en justitie zijn over het algemeen vooral afhankelijk van aangiftes. Milieucriminaliteit valt niet onder ‘aangiftecriminaliteit’, maar is een ‘haalcriminaliteit’ waar de politie zelf actief achteraan moet.¹⁵ De aanpak van milieucriminaliteit is dus veelal afhankelijk van de effectiviteit van de toezicht- en handhaving. Een effectieve aanpak is van belang om de schade aan de natuur en het milieu zo beperkt mogelijk te houden, wat weer bijdraagt aan het behalen van de klimaatdoelen.¹⁶ De aanpak blijkt tot op heden echter onvoldoende effectief te zijn. Er zijn knelpunten in de praktijk zoals handhavingstekorten, slechte informatieposities en lange doorlooptijden die de effectiviteit van het overheidsoptreden ondermijnen.¹⁷ Daarnaast functioneert het stelsel van toezicht en handhaving volgens de Algemene Rekenkamer onvoldoende.¹⁸ Sterker nog, een duidelijk inzicht in de werking van het stelsel van toezicht en (strafrechtelijke) handhaving ontbreekt.¹⁹ Zo hebben de opgelegde maatregelen bij Tata Steel tot op heden nauwelijks of geen effect hebben gehad.²⁰

Doordat er voorts verschillende autoriteiten belast zijn met de handhaving van milieucriminaliteit, ontstaan er verschillen in de handhavingstrategie en sanctietoepassing. Een bedrijf kan bijvoorbeeld voor dezelfde overtreding in de ene gemeente of provincie een andere sanctie krijgen dan in een andere regio of van een andere toezichthoudende instantie.²¹ Hetzelfde probleem doet zich ook voor in de lidstaten van de Europese Unie.²² Het is een van de redenen geweest voor een voorstel tot herziening van Richtlijn 2008/99/EC, als onderdeel van de European Green Deal (“EGD”).²³ Het ontbreken van uniforme handhaving leidt tot ongerechtvaardigde verschillen en aantasting van het level-playing-field.

Het strafrecht wordt ook, gelet op het ingrijpende karakter, terughoudend toegepast bij de aanpak van milieucriminaliteit.²⁴ Hierdoor komt het strafdoel van vergelding bij milieucriminaliteit onvoldoende tot uitdrukking.²⁵ De interventies worden niet of nauwelijks toegepast en de straffen die wel worden opgelegd zijn dusdanig laag dat zij geen afschrikwekkende functie hebben.²⁶ Deze terughoudendheid is in lijn met de van oudsher geldende opvatting dat het strafrecht dient als het

¹³ Roks et. al, *DD 2020/4*, p. 32; *Dreigingsbeeld Milieucriminaliteit 2021*, p. 12.

¹⁴ Roks et. al, *DD 2020/4*, p. 31.

¹⁵ Roks et. al, *DD 2020/4*, p. 31; *Stert*. 2005, 253, p. 16.

¹⁶ *Handhaven in het duister 2021*, p. 66; ‘OM Jaarbericht 2021’, p. 19, *Openbaar Ministerie 3 mei 2022*, www.om.nl/documenten (zoek op jaarbericht).

¹⁷ *Dreigingsbeeld milieucriminaliteit 2021*, p. 142; *Handhaven in het Duister 2021*, p. 65; Aalders *NJB* 2008/1801, p. 2; Koopmans *BSb* 2020/3, p. 156-162.

¹⁸ *Handhaven in het duister 2021*, p. 6.

¹⁹ *Een onzichtbaar probleem 2021*, p. 19; *Handhaven in het duister 2021*, p. 4 en 11.

²⁰ *Stof tot nadenken*, 2021, p. 151.

²¹ *Om de leefomgeving 2021*, p. 12.

²² Administratieve boetes en inbeslagnemingen kunnen worden opgelegd in 23 lidstaten, strafrechtelijke boetes in 16, gevangenisstraffen in 17, opschorting van de handel in 15 en andere soorten sancties in 11, zie: COM(2021)851 def., par 2

²³ De Europese Green Deal is een pakket beleidsinitiatieven dat de EU moet helpen met de groene transitie, waarbij het einddoel klimaatneutraliteit in 2050 is, zie: EGD COM(2019)640 def.; COM(2021)851 def.

²⁴ Kelk 2013, p. 9; *Handhaven in het Duister 2021*, p. 66; De Roos 2000, p. 31.

²⁵ *Handhaven in het Duister 2021*, p. 66.

²⁶ Denk aan het tijdelijk stilleggen van een bedrijf, zie: *Handhaven in het Duister 2021*, p. 66; *De markt de baas* 2019, p. 36; COM(2021)851 def., par 2.

‘uiterste redmiddel’ (ultimum remedium).²⁷ Maar bij de aanpak van milieucriminaliteit is er een mogelijkheid om via verschillende rechtsgebieden te handhaven. De handhaving kan middels het bestuurs-, straf- en/ of het privaatrecht geschieden, zowel afzonderlijk als dual. ²⁸ De hiërarchie tussen de rechtsgebieden verdwijnt hiermee naar de achtergrond waardoor er een verschuiving ontstaat van klassieke naar een meer hybride rechtspleging. ²⁹ Een meer hybride rechtspleging verschuift tevens de nadruk van het strafrecht als ultimum remedium naar het strafrecht als optimum remedium.

De verschuiving naar een meer hybride rechtspleging en het strafrecht als optimum remedium kent voor- en nadelen. ³⁰ De grote hoeveelheid toepasselijke wet- en regelgeving zou er bijvoorbeeld toe kunnen leiden dat belangrijke procedurele rechten en mensenrechten onvoldoende worden gewaarborgd en/ of worden omzeild door de wetgevende en uitvoerende autoriteiten en overheidsinstanties. ³¹ Niet-strafrechtelijke opsporingsmiddelen, die zijn ontwikkeld voor een civiele of bestuursrechtelijke procedure, hoeven namelijk niet altijd dezelfde waarborgen in acht te houden, die in de strafrechtelijke procedure wel strikt dienen te worden nageleefd. Voorts kan er verwarring ontstaan over de vraag wanneer en onder welke voorwaarden het strafrecht moet worden ingezet. ³² De wisselwerking tussen het bestuurs- en strafrecht bij milieudelicten is immers onduidelijk. ³³ De verschillende rechtsgebieden dienen ook verschillende doelen. ³⁴ Zo is het bestuursrecht primair gericht op het herstellen en het beëindigen van een overtreding, waardoor criminele motieven vaak niet of te laat worden herkend en er te laat strafrechtelijk wordt ingegrepen.

De inzet van verschillende handhavingsmiddelen in combinatie met een uniform uitvoerings- en handhavingsbeleid kan echter ook tot efficiëntere en effectievere handhaving, een meer doelgerichte aanpak en kostenbesparing leiden. ³⁵ Het handhavingsdoel is om optimale bevordering van de naleving van normen te bereiken. ³⁶ Om tot optimale handhaving van milieucriminaliteit te komen is een juiste keuze en/of combinatie van handhavingsmiddelen uit het privaatrecht, bestuursrecht of strafrecht essentieel. Er dient per misdrijf of overtreding gezocht te worden naar de meest passende reactie. Hiertoe ontbreekt echter een sluitend normatief beoordelingskader. Vooral voor overtredingen waarbij discussie mogelijk is over de vraag welk handhavingsstelsel gekozen zou moeten worden (‘grijs gebied’), geeft het huidige beleid niet de gewenste sturing en doorslag. ³⁷

In dit onderzoek staat de inzet van het strafrecht als optimum remedium bij de aanpak van zware milieucriminaliteit centraal. Door de verschillende gehanteerde handhavingscriteria te onderzoeken die bepalen welke middelen en/of maatregelen uit verschillende rechtsgebieden nodig

²⁷ W.J.V. Spek, *Strafblad* 2010/3, p. 227; Crijns, *AA* 2012/11, p. 11; Smidt 1881, p. 11.

²⁸ Aalders *NJB* 2008/1801, par. 5; Crijns & Van Emmerik, *NJB* 2018/749, p. 1094; M. Hirsch Ballin, ‘Strafrecht of bestuursrecht? Beide!’, *Blog Bestuursrecht* 7 november 2017, www.pelsrijcken.nl/kennis; *Kamerstukken II* 2015/16, 29279, 334, p. 12.

²⁹ Tegenover de hybride rechtspleging staat de klassieke rechtspleging, waarbij wordt uitgegaan van een zekere mate van hiërarchie tussen de rechtsgebieden en de inzet daarvan, zie: Buisman, *TBS&H* 2022/1, p. 1-4; Corstens 1984, p. 52-53.

³⁰ Buisman, *NJB* 2021/281, p. 1; Velthuis, *Men R* 2019/66, p. 392-393; *Kamerstukken II* 1990/91, 22008, 1-2, p. 28.

³¹ Zoals de onschuldpresumptie of het beginsel van nemo tenetur, zie: Buisman, *NJB* 2021/281; Hirsch Ballin 2018, p. 67.

³² Buisman, *NJB* 2021/281, p. 1.

³³ *Handhaven in het Duister* 2021, p. 63.

³⁴ Crombag 2010, p. 641; Kortmann & Sieburgh 2009, p. 256.

³⁵ Buisman, *NJB* 2021/281, p. 2.

³⁶ Nader rapport bestuurlijke boetestelsels, *Stcrt.* 2018, nr. 31269, p. 6

³⁷ Nader rapport bestuurlijke boetestelsels, *Stcrt.* 2018, nr. 31269, p. 6.

zijn om specifieke vormen van milieudelicten aan te pakken,³⁸ kan er een duidelijkere wisselwerking tussen de rechtsgebieden ontstaan en kan er beter inzicht worden verkregen in het stelsel voor optimale handhaving. Bovendien beoogt het onderzoek bij te dragen aan de ontwikkeling van een sluitend normatief beoordelingskader, zodat er een heldere richtlijn is om te bepalen welke reactie het meest passend is.

1.2 Onderzoeksvragen

Aan de hand van de volgende vraag zal hier onderzoek naar worden gedaan:

Welke handhavingcriteria worden gehanteerd bij de keuze van middelen en/of -maatregelen uit het privaats-, bestuurs- en strafrecht en welke van deze criteria zijn noodzakelijk om tot optimale handhaving van zware milieucriminaliteit te komen?

Ten einde een antwoord te kunnen formuleren op deze vraag zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

1. Welke specifieke vormen van zware milieucriminaliteit zijn er en hoe is het huidige stelsel van toezicht en handhaving daarvan ingericht?
2. Welke handhavingcriteria worden in parlementaire stukken en beleidsdocumenten inzake (milieu)wet- en regelgeving benoemd en/of gehanteerd door beleidsmakers bij de keuze van privaats-, bestuurs- en strafrechtelijke middelen en/of -maatregelen voor de aanpak van specifieke vormen van zware milieucriminaliteit?
3. Welke van de onder twee geïdentificeerde criteria zijn noodzakelijk in een normatief beoordelingskader om tot optimale handhaving van zware milieucriminaliteit te komen?

1.3 Methodologie en structuur

Om tot de beantwoording van de onderzoeksvraag en de deelvragen te komen zal als eerst juridisch-normatief onderzoek worden verricht. In het onderhavige onderzoek wordt de definitie van zware milieucriminaliteit gegeven door Van den Berg et al. gebruikt:

*‘Zware milieucriminaliteit is een vorm van organisatiecriminaliteit en omvat de milieumisdrijven en overtredingen van verbodsbepalingen op het terrein van de milieuwet- en regelgeving, die – in eerste instantie op basis van een inschatting van het onderzoeksteam en in tweede instantie op basis van het oordeel van materiedeskundigen – aanzienlijke en/of onherstelbare milieuschade tot gevolg kunnen hebben en waarmee tegelijkertijd bedrijfseconomische voordeel kan worden behaald’.*³⁹

In het tweede hoofdstuk wordt een conceptualisering gegeven van zware milieucriminaliteit, waarbij nader wordt ingegaan op de verschillende gehanteerde begrippen, zoals ‘milieu’ en ‘milieuschade’. Vervolgens wordt de verschuiving van het strafrecht als ultimum remedium naar

³⁸ Naar analogie zie: Buisman, *TBS&H* 2021/6.

³⁹ Van den Berg, e.a. 1995, p. 21-30.

optimum remedium in het milieurecht beschreven. Hierna wordt het huidige stelsel van toezicht en handhaving van de specifieke vormen van milieucriminaliteit uitgewerkt. Het privaatrechtelijke, bestuursrechtelijke en strafrechtelijke stelsel wordt uitgewerkt, waarbij ook de cumulatie en samenloop van sancties wordt besproken. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van beschikbare relevante wet- en regelgeving, jurisprudentie en literatuur.

De tweede deelvraag wordt beantwoord in het derde hoofdstuk, hiertoe wordt juridisch-empirisch onderzoek verricht.⁴⁰ Er wordt gekeken naar de wijze van het functioneren van het recht in de praktijk: *law in action*,⁴¹ en de effecten van het recht: *evidence-based law*.⁴² Aan de hand van parlementaire stukken en beleidsdocumenten wordt een systematische analyse gemaakt van de gehanteerde criteria bij de keuze van privaatrechtelijke, bestuursrechtelijke en strafrechtelijke middelen en/of -maatregelen voor handhaving in het algemeen en de aanpak van zware milieucriminaliteit. De parlementaire stukken en beleidsdocumenten worden geselecteerd op drie specifieke vormen van zware milieucriminaliteit, te weten het brengen van gevaarlijke stoffen in bodem, lucht of oppervlaktewater. Het betreft delicten die veelal gepleegd worden door (grote, complexe) bedrijven. Het beleid kan per gemeente en provincie verschillen omdat er beleidsvrijheid is ten aanzien van bepaalde milieuthema's. Stukken van gemeenten, provincies en omgevingsdiensten waarin deze bedrijven zijn gelegen zullen dan ook worden geraadpleegd. Alle criteria zullen worden doorlopen en gecategoriseerd. Het doel is om de criteria terug te brengen naar algemeen gehanteerde criteria.

Ten behoeve van de dataverzameling zijn voor een eerste zoektocht de zoektermen 'bodem-, lucht- en waterverontreiniging' en 'handhaving' zijn gebruikt in een eerste zoektocht, ook is er gefilterd op het onderwerp 'Natuur en Milieu', de sub-onderwerpen 'stoffen', 'bodem', 'lucht', 'water' zijn hierbij geselecteerd. Bij het onderwerp 'Bestuur' zijn de sub-onderwerpen 'organisatie en beleid', 'provincies' en 'gemeenten' geselecteerd. Gestreefd zal worden naar een volledig onderzoek, alle (binnen de afbakening) relevante stukken met betrekking tot het onderzoeksthema worden bestudeerd. Indien hier uiteindelijk vanaf wordt geweken dan zal dit worden verantwoord.

Tot slot zullen de bevindingen uit het derde hoofdstuk worden gebruikt om tot beantwoording van de laatste deelvraag te komen in het vierde hoofdstuk. Beoordeeld zal worden welke van de gehanteerde criteria noodzakelijk zijn om tot optimale handhaving te komen. De inzet van het strafrecht als optimum remedium is hierbij het uitgangspunt. Voor optimale handhaving wordt onder andere gekeken naar de effectiviteit, efficiëntie, bescherming van fundamentele- en mensenrechten en een betekenisvolle afdoening.

⁴⁰ Van Dijck 2011, p. 1105-1112.

⁴¹ Seidman e.a. 2010, p. 581-599; Genn, Partington & Wheeler 2006; Verbruggen 2021, p. 102;.

⁴² Verbruggen 2021, p. 102; Van der Laan, Smit & Welsch, *Rechtstreeks* 2013/4, p. 15-36; Van Gestel, Giesen & Van Boom, *NJB* 2012/29, p. 2032-2035.